

RECENZJE I OMÓWIENIA

Rūta Kaminska, Anita Bistere, *Sakrālās arhitektūras un mākslas mantojums Daugavpils rajonā* [Dziedzictwo architektury i sztuki sakralnej okręgu Dyneburg] (Mākslas Pieminekļi Latvijā), Neputns, Rīga 2006, ss. 295 + 1 nlb., fot. i plany w tekście, ISBN 9984-729-90-7.

Rūta Kaminska, Anita Bistere, *Sakrālās arhitektūras un mākslas mantojums Rēzeknes pilsētā un rajonā* [Dziedzictwo architektury i sztuki sakralnej miasta i okręgu Rzeżyca] (Mākslas Pieminekļi Latvijā), Neputns, Rīga 2011, ss. 336, fot. i plany w tekście, ISBN 978-9984-807-79-9.

Rūta Kaminska, Anita Bistere, *Sakrālās arhitektūras un mākslas mantojums vēsturiskajā Preiļu rajonā* [Dziedzictwo architektury i sztuki sakralnej historycznego okręgu prelskiego] (Mākslas Pieminekļi Latvijā), Neputns, Rīga 2013, ss. 279 + 1 nlb., fot. i plany w tekście, ISBN 978-9934-512-09-4.

Prezentowane prace autorstwa łotewskich historyczek sztuki, Rūty Kaminskiej i Anity Bistere, są efektem prowadzonych przez nie od wielu lat badań nad architekturą oraz sztuką sakralną Łatgalii (łot. Latgale), jednej z czterech krain historycznych współczesnej Łotwy, w polskiej literaturze lepiej znanej jako Inflanty Polskie. Tę część państwa łotewskiego, od wieków pełniącą funkcję kulturowego pogranicza, cechuje burzliwa przeszłość i kulturowo-etniczno-wyznaniowa mozaika, zachowana do dziś mimo postępującej unifikacji kulturowej i etnicznej państwa¹. Są one efektem częstych zmian przynależności państwowej Łatgalii na przestrzeni ostatnich kilkuset lat². W tej części Łotwy zamieszkuje także większość obywateli łotewskich deklarujących przynależność do polskiej mniejszości narodowej³. Częściowo

¹ Łatgalia do dziś stanowi specyficzny tygiel wyznaniowy, zdominowany przez katolików i staroobrzędowców. Oprócz nich zamieszkują tam licznie wyznawcy prawosławia, mniej liczni i skupieni przede wszystkim w zachodniej części regionu są luteranie i baptyści (por. *Latvijas vēstures atlants*, red. J. Turlajs, Rīga 2005, s. 77).

² Podstawowe informacje na temat historii Łatgalii, a także jej specyfiki kulturowej i etnicznej zob. np. w: G. Manteuffel, *Inflanty Polskie poprzedzone ogólnym rzutem oka na siedmowiekową przeszłość całych Inflant*, Poznań 1879; A. Spekke, *Latvijas vēsture. Latvju tautas likteņcīņas Eiropas krustceļos*, [Rīga] 2008 (reedycja wydania z 1948 r.), passim; E. Dunsdorfs, *Latvijas vēsture. 1600–1710*, [Uppsala] 1962, passim; E. Dunsdorfs, A. Spekke, *Latvijas vēsture. 1500–1600*, [Stockholm] 1964, passim; B. Dybaś, *Die alt-livländische Gebiete im Rahmen der polnisch-litauischen Republik*, *Zapiski Historyczne* (dalej cyt. ZH), t. 76: 2011, z. 4, s. 25 nn.

³ W świetle spisu z 2005 r. polska mniejszość stanowiła 2,5% ogólnej liczby mieszkańców Łotwy, z kolei według danych z 2011 r. zmalała do 2,2% (dane z 2005 r. na podstawie: *Latvijas vēstures atlants*, s. 76; dane z 2011 r. zostały zaczerpnięte ze strony *Latvijas statistika*: <http://www.csb.gov.lv/en/notikumi/key-provisional-results-population-and-housing-census-2011-33306.html> (dostęp z 13 VI 2013 r.)). Więcej o współczesności polskiej mniejszości na Łotwie zob. w pracy zbiorowej pt. *Polacy nad Dźwiną*, red. J. Kurczewski, M. Fuszara, Warszawa 2009.

są to potomkowie ludności polskiej (względnie spolonizowanej litewskiej lub białoruskiej), osiedlającej się na tych terenach od drugiej połowy XVI w., a więc od momentu ich włączenia w struktury Rzeczypospolitej polsko-litewskiej. Przodkowie większości spośród nich przybyli do Łatgalii jednak później, w XIX w., już po przyłączeniu dawnego województwa (księstwa) inflanckiego do Rosji (1772), względnie w okresie międzywojennym, w czasach pierwszej niepodległości Łotwy (1918–1940), w ramach migracji zarobkowej. Nie brak w tym gronie również potomków spolonizowanych kilka pokoleń wstecz autochtonów⁴.

Skomplikowana przeszłość Łatgalii, jej silne zróżnicowanie kulturowe, a przede wszystkim wyznaniowe, znajdują odbicie w miejscowych świątyniach. Stanowią one interesujący, ale niezwykle trudny obiekt badań, szczególnie jeśli koncentrują się na ich przeszłości, wystroju czy też architekturze. Wymagają one bowiem od potencjalnego badacza pracochłonnych kwerend w rozrzuconych przede wszystkim po Białorusi, Litwie, Łotwie, Polsce, Rosji i Ukrainie archiwaliach, a także ciągłej weryfikacji informacji zawartych w starszej, dziewiętnastowiecznej literaturze. Badania nad łatgalskimi świątyniami w wielu przypadkach utrudniają ponadto przebudowy, czyniące ich pierwotny kształt prawie że nieczytelny, a także liczne przypadki całkowitego zniszczenia obiektu, względnie jego wnętrza. Wówczas jedynie kwerenda archiwalna może dostarczyć informacji o lokalizacji, historii, wystroju wewnętrznym i zewnętrznym kształcie takiego miejsca kultu.

Niezwykle trudnym w tej sytuacji zadania sporządzenia katalogu obiektów sakralnych dawnych Inflant Polskich podjęły się ostatnio dwie łotewskie historyczki architektury i sztuki – Rūta Kaminska i Anita Bistere. Prace ich autorstwa, wydane przez zasłużone łotewskie wydawnictwo Neputns i stanowiące element serii wydawniczej „Mākslas Pieminekļi Latvijā” (Pomniki Sztuki Łotwy)⁵, są w pewnym stopniu próbą syntetycznego ujęcia wyników ich dotychczasowych badań. Zanim przejdziemy do prezentacji zawartości wybranych pozycji, poświęćmy trochę uwagi obu autorkom.

Rūta Kaminska, związana z Wydziałem Ruchomego Dziedzictwa i Metodologii Renowacji Łotewskiego Państwowego Inspektoratu Ochrony Dziedzictwa, jest wybitną znawczynią łatgalskiej sztuki i architektury sakralnej, przede wszystkim nowożytnej. W jej obszernym dorobku naukowym znajduje się m.in. obszerna monografia poświęcona zabytkom osiemnastowiecznego malarstwa z terenu Łatgalii⁶, a także szereg drobniejszych tekstów omawiających przeszłość, architekturę i detale wystroju wielu łatgalskich świątyń⁷.

⁴ Por. H. Strods, *Skład etniczny ludności Łatgalii (b. Inflant Polskich) w latach 1772–1959*, Przegąd Zachodniopomorski, t. 4 (33): 1989, z. 3–4, s. 161–209 oraz uwagi Bogusława Dybasia do tego tekstu, opublikowane w: ZH, t. 60: 1995, z. 2–3, s. 94–95.

⁵ Dotychczas w ramach serii ukazały się ponadto: M. Levina, J. Zilgalvis, A. Tipāne, D. Čoldere, V. Banga, *Sakrālās arhitektūras un mākslas mantojums Rīgā*, Rīga 2010; J. Kalnačs, *Sakrālās arhitektūras un mākslas mantojums Valmieras rajonā*, Rīga 2010.

⁶ R. Kaminska, *18. gadsimta glezniecība Latgalē*, Rīga 1994.

⁷ Zob. m.in. eadem, *Niektóre cechy malarstwa epoki baroku w Łatgalii*, [in:] *Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce baroku*, red. J. Kowalczyk, Warszawa 1995, s. 43–58; eadem, *Polska sztuka sakralna na Łotwie. Poļu baznīcas māksla Latvijā* (seria: Zeszyty dokumentacyjne, z. 6.1, red. J. Sozański), Ryga 1996; eadem, *Kościół polskie – pomniki architektury i sztuki w Liwlandii oraz Łatgalii (Inflantach)*, [in:] *Wybrane kościoły polskie na Łotwie. Poļu baznīcas Latvijā* (seria: Zeszyty dokumentacyjne, z. 6.2, red. J. Sozański), Ryga 1996, s. 42–67 (obok tekstu w języku polskim prezentowana jest też jego wersja łotewska); eadem, *Osiemnastowieczne wystroje plastyczne wnętrz sakralnych w Inflantach Polskich*, [in:] *Sztuka pograniczy Rzeczypospolitej w okresie nowożytnym od XVI do XVIII wieku. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, październik 1997*, Warszawa

Od wielu lat badaczka aktywnie współpracuje ze stroną polską, kładąc nieocenione zasługi w zakresie badań i prac inwentaryzacyjnych, obejmujących m.in. zabytki sakralne – materialne pozostałości polskiej kultury na tym terenie. W listopadzie 2012 r., podczas inauguracji odbywającego się w Warszawie kongresu „Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej” R. Kaminska jako „osoba szczególnie zasłużona dla ratowania wspólnego dziedzictwa kulturowego Łotwy i Polski” otrzymała z rąk wice-minister Małgorzaty Omilanowskiej srebrny medal Zasłużony Kulturze Gloria Artis⁸.

Anita Bistere, reprezentująca najmłodsze pokolenie łotewskich historyków sztuki i związana z tą samą instytucją co R. Kaminska, specjalizuje się z kolei w badaniach nad łotewskimi zabytkami sztuki sakralnej kościoła prawosławnego. W swoim dorobku ma już szereg studiów koncentrujących się wokół tej problematyki, przede wszystkim w kontekście XIX w.⁹

Trzy prezentowane publikacje charakteryzuje podobna struktura¹⁰. Po spisie treści następuje stosunkowo obszerne wprowadzenie, we wszystkich przypadkach pióra R. Kaminskiej (Daugavpils 2006, s. 6–13; Rēzekne 2011, s. 7–15; Preiļi 2013, s. 7–17). Czytelnik znajdzie w nich podstawowe informacje na temat przeszłości obszarów uwzględnionych w prezentowanych publikacjach, losów poszczególnych wspólnot wyznaniowych obecnych

1998, s. 185–201; eadem, *Stucco Sculptures in 18th Century Church Interiors in Latgale*, [in:] *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės barokas: formos, įtakos, kryptys*, sudarė E. Aleksandravičius, A. Aleksandravičiūtė (Acta Academiae Artium Vilnensis, vol. 21), Vilnius 2001, s. 225–236; eadem, *Latgales arhitektūras vēstures pētniecības likteņi*, [in:] *Latvijas mākslas un mākslas vēstures likteņgaitas*, sast. R. Kaminska, Rīga 2001, s. 69–79; eadem, *The Painting of Miraculous Icon of Our Lady of Aglona in the Context of Latvia's Sacral Art Heritage*, [in:] *Sacred Art Heritage. Investigations, Conservation and Restoration. 6th triennial meeting for Baltic States restorers. Vilnius, Lithuania, 21.–23. November 2002*, ed. J. Senvaitienė, Vilnius 2002, s. 77–83; eadem, *Aglonas Brīnumdarītājas Dievmātes glezna mākslas un baznīcas vēstures kontekstā*, [in:] *Latvijas māksla tuvplānos. Rakstu krājums*, sast. K. Ābele, Rīga 2003, s. 36–43; eadem, *Cudowne obrazy Matki Boskiej w Inflantach Polskich. Wzory ikonograficzne i lokalne interpretacje*, [in:] *Litwa i Polska. Dziedzictwo sztuki sakralnej*, red. W. Boberski, M. Omilanowska, Warszawa 2004, s. 139–146; eadem, *Višķu katoļu baznīca – arhitektūras un mākslas piemineklis*, [in:] *Nomales identitāte. Rakstu krājums par Latgales kultūru, literatūru, folkloru*, sast. I. Paklone, Rīga 2005, s. 122–134; eadem, *Krāslavas katoļu baznīcas un klostera būvēsture novada vēsturisko likteņu kopsakarībās*, [in:] *Māksla un politiskie konteksti. Rakstu krājums*, sast. D. Lāce, Rīga 2006, s. 9–23; eadem, *The Re-Catholisation of Eastern Latvia and its Influence upon the Churches in Polish Livonia*, [in:] *Art and the Church. Religious Art and Architecture in the Baltic region in the 13th–18th centuries. Conference dedicated to the centenary of Sten I. Karling in Tallinn, Sept. 6–9. 2006*, ed. K. Kodres, Tallinn 2008, s. 280–300; eadem, *Stoļerova Parish Church in the Context of the 18th Century Artistic and Architectural Heritage of Polish Livonia*, [in:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 3: *Inflanty Polskie*, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2012, s. 419–435.

⁸ Por. notatkę na stronie Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, dostępną pod adresem: <http://www.mkidn.gov.pl/pages/posts/wiceminister-malgorzata-omilanowska-3432.php> (dostęp z 11 VI 2013 r.). Z tej strony pochodzi również przywołany cytat.

⁹ A. Bistere, *Pareizticīgo koka baznīcu arhitektūra Latgalē 19. gadsimtā*, Mākslas Vēsture un Teorija. Latvijas Mākslas akadēmijas Mākslas vēstures institūta žurnāls, 2004, [no.] 2, s. 29–38; eadem, *Roberta Augusta Pfluga projekteto pareizticīgo baznīcu arhitektūra Latvija*, Materiāli Latvijas mākslas vēsturei, [vol.] 7: 2008, s. 102–119; eadem, *The Architecture of Orthodox Churches in Ludza District*, [in:] *Latgale as a Culture Borderzone* (Comparative Studies, vol. II/1), ed. V. Liepa, Daugavpils 2009, s. 104–115.

¹⁰ W dalszej części tekstu będą one cytowane jako: Daugavpils 2006; Rēzekne 2011; Preiļi 2013.

na tym terenie (katolików, protestantów, wyznawców prawosławia, staroobrzędowców, Żydów), także w kontekście ich przynależności do odpowiednich struktur wyznaniowych. R. Kaminska zawarła tu również ogólną charakterystykę ujętych w omawianych tomach zabytków architektury i sztuki, zwracając chociażby uwagę na fakt, że większość spośród nich pochodzi z XVIII w. lub czasów późniejszych, a starsze zachowane obiekty, w ogólnym rozrachunku nieliczne, mają co najwyżej siedemnastowieczną metrykę (Daugavpils 2006, s. 10–11). W poszczególnych wstępach pokrótce omówiono także główne prądy architektoniczne, dominujące wśród zabytków sakralnych zlokalizowanych na terenach okręgów dyneburskiego, rzeżyckiego i prelskiego, jak również przywołano postacie najważniejszych architektów, względnie inżynierów projektujących świątynie, czynnych na tym obszarze (głównie w XIX–XX w.).

Następnie prezentowane są już poszczególne obiekty sakralne, przy czym dominujący w wydawnictwie układ alfabetyczny haseł, którego podstawę stanowi nazwa miejscowa (miejscowości, w której zlokalizowany jest dany obiekt), zakłada zwyczaj wyodrębniania w osobny zbiór kościołów, kaplic, cerkwi, synagog itd. związanych z lokalnymi ośrodkami miejskimi – Dyneburgiem (Daugavpils 2006, s. 14–69), Rzeżycą (Rēzekne 2011, s. 16–57), Prelami (Preiļi 2013, s. 184–197) oraz Liwanami (łot. Līvāni) (Preiļi 2013, s. 198–219), a także grupowania haseł w nawiązaniu do istniejących aktualnie lokalnych podziałów administracyjnych (Rēzekne 2011 – utworzenie dwóch grup haseł, związanych kolejno z powiatem Rzeżycy i powiatem Wielony, łot. Viļāni), względnie historycznych (Daugavpils 2006 – podział haseł na dwie grupy, związane kolejno z łatgalską oraz selońską (zelońską) częścią okręgu dyneburskiego). Poszczególne hasła zawierają podstawowe informacje na temat genezy, chronologii budowy i dalszych losów danego obiektu sakralnego, jego fundatorów i opiekunów, architektury, a także wyposażenia, ze szczególnym naciskiem na najbardziej wartościowe – oczywiście z historyczno-kulturowej perspektywy – zabytki (por. Preiļi 2013, s. 9). Autorki, naturalnie w miarę możliwości, podają także informacje na temat miejsc kultu poprzedzających powstanie opisywanego obiektu. Hasła mają charakter encyklopedyczny, nie posiadają aparatu naukowego. Każde z nich zostało zaopatrzone w zamieszczony na wstępie schematyczny plan omawianego budynku (w większości przypadków autorstwa Gunty Bistere), a także liczne fotografie, zarówno współczesne, jak i archiwalne, prezentujące widok obiektu z zewnątrz, a jeśli to możliwe, również wystrój jego wnętrza. Zawarty w omawianych wydawnictwach materiał ilustracyjny został dobrany bardzo trafnie i w zdecydowanej większości przypadków doskonale współgra z tekstem głównym, wzbogacając jego warstwę informacyjną. Do wykorzystanych w pracy fotografii, szczególnie tych archiwalnych, wypadnie nam jeszcze wrócić w dalszej części tekstu. Identyfikację autorstwa poszczególnych haseł ułatwia zamieszczenie pod każdym z nich stosownych inicjałów.

Omawiane wydawnictwa zamykają (nie zawsze zamieszczone w identycznej kolejności): indeks obiektów sakralnych występujących na kartach publikacji wraz z informacją o ich aktualnych adresach (Daugavpils 2006, s. 234–235; Rēzekne 2011, s. 268–269; Preiļi 2013, s. 220–221), indeks osobowy (Daugavpils 2006, s. 236–238; Rēzekne 2011, s. 277–279; Preiļi 2013, s. 230–231), zestawienie źródeł archiwalnych i wykorzystanej literatury (Daugavpils 2006, s. 239–241; Rēzekne 2011, s. 270–271; Preiļi 2013, s. 222–223), słowniczek podstawowych terminów architektonicznych (Daugavpils 2006, s. 242–245; Rēzekne 2011, s. 272–276; Preiļi 2013, s. 224–229), wreszcie streszczenia i opisy zamieszczonych zdjęć i planów, sporządzone w językach angielskim (Daugavpils 2006, s. 246–271; Rēzekne 2011,

s. 280–306; Preiļi 2013, s. 232–255) i rosyjskim (Daugavpils 2006, s. 272–295; Rēzekne 2011, s. 307–335; Preiļi 2013, s. 256–279). Obecność tych ostatnich zasługuje na szczególną pochwałę, tym bardziej że wykonano je nadzwyczaj starannie – wstępy R. Kaminskiej do poszczególnych pozycji zostały przetłumaczone na oba języki w całości, a poszczególne hasła przełożono z łotewskiego w taki sposób, by przybliżyły przynajmniej kluczowe informacje o obiektach. Wprawdzie w tych partiach omawianych wydawnictw można dostrzec drobne błędy literowe (zob. np. Daugavpils 2006, s. 273), ale nie mają one większego wpływu na sformułowaną wcześniej pozytywną ocenę.

Budując koncepcję wieloczęściowego wydawnictwa, które będzie prezentować zabytki sakralne współczesnej Łotwy, jej autorzy wzorowali się na tego typu katalogach stworzonych w Szwecji i na Litwie (por. Daugavpils 2006, s. 13). Autorzy serii wydawniczych tego rodzaju stają zazwyczaj przed dylematem, czy zebrany materiał grupować i publikować w bezpośredniej relacji do aktualnej struktury terytorialnej świeckiej lub kościelnej administracji, czy też wyznaczać wewnętrzne i zewnętrzne ramy projektu na podstawie np. granic krain historycznych czy też nieistniejących już jednostek administracyjnych. Wybór pierwszej z opcji umożliwiałoby pozyskiwanie dodatkowych środków od samorządów miejskich lub wiejskich, względnie instytucji kościelnych, które zazwyczaj przeznaczają się na dofinansowanie druku. Z tej możliwości skorzystali także twórcy serii „Mākslas Pieminekļi Latvijā”, decydując się na pogrupowanie publikowanych materiałów na podstawie aktualnego podziału Łotwy na okręgi. Nie przewidzieli jednak, że w tym czasie dojdzie do reformy administracji terytorialnej kraju (2009), która przyniesie likwidację dotychczasowych okręgów, a co za tym idzie, spowoduje, że ukazujące się kolejne części omawianego wydawnictwa będą się odwoływać do jednostek terytorialnych (okręgów), które formalnie przeszły już do historii (por. Rēzekne 2011). Ostatecznie wydawcy postanowili jednak pozostać przy pierwotnym wyborze, precyzując jedynie w tytule najnowszej publikacji, że mają na myśli „historyczny okręg prelski” (por. Preiļi 2013, s. 7). Sądzę, że to optymalne rozwiązanie, którego nie powinno się już zmieniać, chociaż może ono utrudnić w przyszłości pozyskiwanie dodatkowych środków na druk kolejnych części serii.

Omawiane trzy wydawnictwa zawierają w sumie opisy 139 obiektów sakralnych (w tym również kaplic i domów modlitwy), należących do różnych wyznań (Daugavpils 2006 – 58; Rēzekne 2011 – 48; Preiļi 2013 – 33). Dominują wśród nich katolickie kościoły i kaplice – w sumie 67 (Daugavpils 2006 – 25; Rēzekne 2011 – 23; Preiļi 2013 – 19), niewiele mniej liczne są obiekty pozostające w rękach prawosławnych i starowierców (w sumie 59: Daugavpils 2006 – 25; Rēzekne 2011 – 22; Preiļi 2013 – 12). Świątyń protestanckich (w zdecydowanej większości położonych na południe od Dźwiny) uwzględniono w omawianych publikacjach 11 (Daugavpils 2006 – 7; Rēzekne 2011 – 2; Preiļi 2013 – 2), a żydowskich synagog – zaledwie 2 (Daugavpils 2006 – 1; Rēzekne 2011 – 1; Preiļi 2013 – 0). Przywołane liczby odzwierciedlają panujące w tej części Łatgalii współczesne relacje liczbowe pomiędzy wyznawcami poszczególnych religii.

Wśród wymienionych tu obiektów sakralnych na pierwszy plan wysuwają się świątynie katolickie, przyciągające uwagę nie tylko rozmachem konstrukcji i stylizacji czy bogactwem wystroju, ale także starą metryką, sięgającą zazwyczaj XVIII, a w niektórych przypadkach i XVII stulecia. Duża część spośród nich powstała za sprawą rodów związanych z dawnymi Inflantami Polskimi, wywodzących się z grona szlachty polskiej bądź litewskiej (m.in. Benisławscy, Oskierkowie, Pereświt-Sołtanowie, Sokołowscy, Szadurscy, Szostowiccy) względnie spolonizowanej inflanckiej (np. Berkowie, Borchowie, Felkerzambowie,

Hylzenowie, Korffowie, Manteufflowie, Mohlowie, Rykowie, Zyberkowie, Plater-Zyberkowie, Broel-Platerowie, Weyssenhoffowie). Równie liczne, ale skromniejsze świątynie prawosławnych i staroobrzędowców mogą się pochwalić najczęściej co najwyżej dziewiętnastowieczną metryką.

Prezentowane prace nie uwzględniają pełnej listy obiektów sakralnych funkcjonujących na tym terenie, jakkolwiek informują o wszystkich najcenniejszych pod kątem historyczno-kulturowym. Zrezygnowano przede wszystkim z omawiania budowli, które w efekcie licznych przekształceń zatraciły swoje cechy stylowe i dziś nie wywołują u historyka architektury większego zainteresowania, a także tych, które powstały w drugiej połowie XX w. i trudno je uznać za zabytki (por. Daugavpils 2006, s. 13; Preiļi 2013, s. 9). Z drugiej strony autorki oprócz katolickich kościołów, będących zazwyczaj siedzibami odrębnych parafii, uwzględniają także niektóre mniejsze katolickie kaplice. Kryteria ich wyboru pozostają jednak dla mnie niezbyt jasne. Skoro bowiem uwzględniono np. dziewiętnastowieczną kaplicę z dawnego Eleonorwilu (Preiļi 2013, s. 50–51) czy osiemnastowieczną kaplicę cmentarną z Górnej Jaszy (Preiļi 2013, s. 52–55), to dlaczego na kartach wydawnictwa zabrakło miejsca dla ciekawej drewnianej kaplicy cmentarnej pochodzącej najprawdopodobniej z drugiej połowy XIX w., zlokalizowanej w sąsiedztwie niewielkiego przysiółka Patmaļi? Przypomnijmy, że leżąca w sąsiedztwie tej kaplicy nekropolia (łot. Patmaļu kapi) stanowiła przez kilka pokoleń miejsce pochówku licznych Plater-Zyberków z pobliskiej Likсны (łot. Likсна), a także przedstawicieli rodzin z nimi spokrewnionych lub związanych¹¹. Prócz charakterystycznych grobowców Izabeli Heleny Plater-Zyberk (z domu von Syberg zu Wischling) (1785–1849) i jej męża, Michała Plater-Zyberka (1777–1863) jednych z najstarszych na całym cmentarzu, znajdują się tu także miejsca pochówku wielu postaci związanych w pewnym stopniu z polską kulturą, m.in. Ludwika Dönhoffa (1792–1879), prawnego opiekuna Emilii Plater, a także Zofii z hrabiów Plater-Zyberków Buynowej (1847–1909), przybranej matki Kazimierzy Iłłakowiczówny¹².

Autorki rezygnują także w większości przypadków z prezentacji obiektów, które nie zachowały się do dziś. Wyjątek robią m.in. dla kościoła jezuickiego w Dyneburgu, który silnie uszkodzony pod koniec drugiej wojny światowej, został rozebrany w początkach lat pięćdziesiątych XX w. (Daugavpils 2006, s. 20–25)¹³, jezuickiego kościoła w Iłukszcie (łot. Ilūkste) zniszczonego podczas pierwszej wojny światowej i ostatecznie rozebranego około 1956 r. (Daugavpils 2006, s. 171–173), a także kilku innych świątyń położonych na terenach wiejskich (zob. Rēzekne 2011, s. 92–94, 216–221). O uwzględnieniu tych właśnie obiektów decyduje obszernie zachowana dokumentacja, łącznie – a może przede wszystkim – z fotograficzną, umożliwiającą dokonanie obszernej charakterystyki tak wyglądu zewnętrznego obiektów, jak i wystroju ich wnętrza.

¹¹ Sama Likсна jest reprezentowana na łamach wydawnictwa przez neogotycką świątynię, wzniesioną w latach 1909–1913, zob. Daugavpils 2006, s. 102–105.

¹² Za informacje na temat nekropolii oraz osób tam pochowanych pragnę serdecznie podziękować Pani dr Teresie Rączce, która w trakcie prac nad swoją dysertacją o polsko-inflanckiej literaturze romantycznej (obronionej w 2013 r. na Uniwersytecie Śląskim w Katowicach) odwiedziła zarówno Liksnę, jak i zlokalizowane w jej sąsiedztwie cmentarze.

¹³ Obecnie jego fundamenty, przykryte warstwą ziemi, znajdują się na terenie twierdzy dyneburskiej, zbudowanej przez Rosjan na początku XIX w. Zachował się także grób komendanta dyneburskiej twierdzy generał-lejtnanta Georgija Wasiljewicza Pilienko (1817–1884), pierwotnie zlokalizowany najprawdopodobniej w bezpośrednim sąsiedztwie świątyni (w XIX w. zmienionej w prawosławną cerkiew).

Brak odpowiednich źródeł, z ikonograficznymi na czele, zmusił autorki do uwzględnienia w omawianych pracach jedynie dwóch synagog, które zachowały się szczęśliwie do naszych czasów w Dyneburgu (Daugavpils 2006, s. 36–37) oraz Rzeżycy (Rēzekne 2011, s. 54–57) (obie o dziewiętnastowiecznej metryce). Oczywiście nie wyczerpuje to listy żydowskich bożnic zlokalizowanych na omawianym obszarze. Większość spośród nich nie przetrwała jednak drugiej wojny światowej. O ich liczbie może jednak świadczyć chociażby to, że tylko w samym Dyneburgu przed wybuchem wojny było pięć synagog, a także 40 domów modlitewnych (por. Daugavpils 2006, s. 36). Zdecydowana większość z nich pochodziła z XIX lub początków następnego stulecia, a jedynie nieliczne zostały wzniesione w schyłkowym okresie XVIII w. Pamiętać bowiem należy, że do pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej (1772) osadnictwo żydowskie na terenie dawnego województwa (księstwa) inflanckiego było silnie ograniczone przez obowiązujące zakazy (sięgające swymi korzeniami epoki średniowiecza)¹⁴ i jeśli już się pojawiało, to głównie na terenie dóbr prywatnych. I jakkolwiek w ostatnich latach przynależności Łatgalii do państwa polsko-litewskiego spotykamy już pierwszych Żydów wśród mieszkańców Dyneburga, to większość wyznawców judaizmu – którzy od schyłku XVII w., po opuszczeniu zniszczonych dużych miast litewskich, emigrują m.in. w kierunku Inflant – osiedlała się na południowym brzegu Dźwiny, a więc na terenie Selonii (Zelonii)¹⁵. Ich dalsza, swobodna ekspansja w kierunku północnym, także na teren ziem łatgalskich, stanie się możliwa dopiero pod rządami rosyjskimi¹⁶. Warto mieć to na uwadze, ponieważ autorki omawianych wydawnictw kwestię najstarszego osadnictwa żydowskiego na terenie dawnych Inflant Polskich potraktowały „po macoszemu”, ograniczając się jedynie do kilku ogólników, dość zresztą niejednoznacznych (por. Daugavpils 2006, s. 10, 36; Rēzekne 2011, s. 12, 54; Preiļi 2013, s. 15–16).

Wróćmy jeszcze do podstawy źródłowej recenzowanych wydawnictw. Jak wspominałem na wstępie, każde z nich zawiera zestawienie wykorzystanych źródeł i literatury. Analizując zawarte tam informacje, dochodzimy do wniosku, że autorki, zbierając materiały do prezentowanych wydawnictw, odwiedziły liczne łotewskie archiwa, biblioteki (także lokalne) i muzea oraz Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne we Wilnie (Lietuvos valstybės istorijos archyvas), a także korzystały z najważniejszych łotewskich, rosyjskich, niemieckich i polskich opracowań traktujących w szerszym lub węższym zakresie o historii i kulturze Łatgalii. Brak jakiegokolwiek pozycji w tych zestawieniach nie oznacza także, że nie była ona znana autorkom. Wystarczy bowiem zapoznać się bliżej z dotychczasowym dorobkiem R. Kaminskiej, by dostrzec, że wykazuje ona doskonałą znajomość literatury i źródeł do badań nad sztuką i architekturą sakralną dawnych Inflant Polskich.

¹⁴ Por. P. A. Jeziorski, *Die Städtelandschaft Livlands im sechzehnten und siebzehnten Jahrhundert. Eine Problemskizze*, [in:] *Städtelandschaften im Ostseeraum im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit*, hrsg. v. R. Czaja, C. Jahnke, Toruń 2009, s. 115.

¹⁵ Więcej na ten temat zob. w: idem, *Dyneburg w ostatnim stuleciu istnienia Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Przyczynek do dziejów społecznych i gospodarczych miasta*, [in:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010, s. 424–430.

¹⁶ Rosyjska rewizja z 1784 r. odnotowuje już 1540 Żydów zamieszkujących Dyneburg i dyneburski ujezd, a także 1177 żyjących w Rzeżycy oraz 90 w Lucynie (B. Brežgo, *Latgolas inventari un generalmēreišonas zemū aproksti 1695.–1784.*, Daugavpili 1943, s. 69, 148, 278). Świadectwem aktywności osadniczej ludności żydowskiej na terenie Łatgalii są też relikty dawnych kirkutów, występujące zresztą nie tylko w powiązaniu z osadnictwem miejskim, por. M. Meler, *Jewish Cemeteries in Latvia. Ebreju kapsētas Latvijā. Еврейские кладбища в Латвии*, Rīga 2006, passim.

Z tego samego powodu nie można zbyt pochopnie stawiać autorkom zarzutu rezygnacji z przeprowadzenia szerszych kwerend w zbiorach archiwalnych przechowanych poza Łotwą. Przynajmniej R. Kaminska w swoich dotychczasowych badaniach wykorzystywała bowiem regularnie materiały pozyskiwane m.in. z archiwów polskich, białoruskich oraz rosyjskich i ma w nich doskonałą orientację. Może warto jedynie zwrócić uwagę na to, że kwerenda w archiwum rodowym polsko-inflanckich Borchów z Warklan, przechowywanym obecnie we Lwowskiej Narodowej Naukowej Bibliotece Ukrainy im. Wasyla Stefanyka (Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника)¹⁷, pozwoliłaby być może pełniej sprecyzować genezę i najstarsze losy kaplicy w Eleonorwilu (por. Preiļi 2013, s. 50–51). Szkoda także, że autorki nie dotarły do obszernego zespołu dyneburskich ksiąg grodzkich i ziemskich przechowywanych w Rydze, w Lotewskim Państwowym Archiwum Historycznym (Latvijas Valsts vēstures arhīvs). Zbiór ten, przez dziesięciolecia uchodzący za zaginiony, ostatecznie odnaleziony w połowie lat dziewięćdziesiątych XX w. przez Bogusława Dybasia¹⁸, zawiera liczne dokumenty, znacznie wzbogacające naszą wiedzę na temat budownictwa sakralnego dawnego województwa (księstwa) inflanckiego w XVIII w. Znajduje się tam chociażby oryginalny akt fundacji misji w Puszy, wystawiony przez Jana Antoniego Szadurskiego 17 VII 1742 r.¹⁹ (por. Rēzekne 2011, s. 183–189), czy aktykacja (z 4 X 1712 r.) oryginału „erekcycy kościoła farskiego feymanskiego” (katolickiego), sporządzonego w Fejmanach (łot. Feimaņi) 1 XI 1710 r. z polecenia Gertrudy, żony Jakuba Korffa, strażnika inflanckiego²⁰. Ostatni z przywołanych dokumentów znacznie wzbogaca i koryguje informacje przytoczone przez R. Kaminską (por. Rēzekne 2011, s. 98–105).

Pozostając w kręgu zagadnień związanych z podstawą źródłową omawianych wydawnictw, a jednocześnie realizując wcześniejszą zapowiedź, kilka słów wypada poświęcić również materiałowi ilustracyjnemu, w jaki zaopatrzone trzy interesujące nas pozycje. Składają się nań reprodukcje planów, a także szkiców sytuacyjnych, głównie z XVIII – pierwszej połowy XX w., ukazujących różne fazy powstawania i funkcjonowania wybranych miejsc kultu (zob. np. Daugavpils 2006, s. 30–31, 166, 205, 216; Rēzekne 2011, s. 51, 246–247; Preiļi 2013, s. 109, 134, 160–161). Ponadto trzy recenzowane pozycje zaopatrzone w blisko 1000 (!) kolorowych bądź czarnobiałych – w zależności od daty wykonania – fotografii. Ukazują one zarówno zewnętrzny wygląd uwzględnionych w projekcie miejsc kultu, jak i wystrój ich wnętrza (tylko w nielicznych przypadkach nie zamieszczono fotografii ukazującej wnętrze obiektu). Nie brakuje także zdjęć prezentujących najciekawsze zabytki ruchome (np. relikwiarze, zachowane portrety fundatorów) czy też wybrane elementy wystroju (np. ozdobne zamki przy drzwiach). Duża część spośród zamieszczonych fotografii została wykonana w latach dwudziestych i trzydziestych XX w. przez lotewskich urzędników dokonujących inwentaryzacji ojczystych zabytków. W kilku przypadkach mamy dzięki nim

¹⁷ Podstawowe informacje na temat tego obszernego zbioru zob. w: T. Lutman, *Archiwum Borchów z Warklan. (Uratowane zbiory)*, Archeion, [t.] 6–7: 1930, s. 64–66.

¹⁸ Por. B. Dybaś, *Księgi grodzkie dyneburskie w Lotewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Rydze*, ZH, t. 61: 1996, z. 4, s. 111–117; idem, *Materiały źródłowe do dziejów województwa inflanckiego i powiatu piltyńskiego w Państwowym Archiwum Historycznym Łotwy w Rydze*, Archeion, [t.] 101: 2000, s. 87–92; idem, *Latgale Ziemeļu kara laikā Daugavpils pils tiesas grāmatās*, Latvijas arhīvi, 2000, [no.] 1, s. 51–64.

¹⁹ Latvijas Valsts vēstures arhīvs, Fond 712, Apr. 1, Lieta 89, k. 235–237. Zob. też *ibid.*, k. 240–242v (kopia z oryginału, wpisana do akt 11 VIII 1742 r.).

²⁰ *Ibid.*, Fond 712, Apr. 1, Lieta 59, k. 230–230v, 233–233v.

możliwość zapoznania się z wyglądem zewnętrznym nieistniejących już świątyń, a nawet możemy „zajrzeć” do ich wnętrza (zob. np. Daugavpils 2006, s. 22–23; Rēzekne 2011, s. 216–221). Często fotografie przedstawiają także ruchome zabytki, które uległy zniszczeniu lub zostały skradzione. Autorki podchodzą zresztą bardzo pomysłowo do zebranego materiału ilustracyjnego, zestawiając np. wielokrotnie fotografię wybranego fragmentu wnętrza świątyni, wykonaną nierzadko jeszcze w okresie międzywojennym, ze współczesnym zdjęciem tego samego miejsca, dając tym samym czytelnikowi szansę na samodzielne wychwycenie zaistniałych na przestrzeni kilku dziesięcioleci zmian (zob. np. Daugavpils 2006, s. 184, 204, 208, 213, 226; Rēzekne 2011, s. 224–225). Dodajmy, że cały materiał ilustracyjny zawarty w omawianych pozycjach cechuje doskonała jakość.

Zaprezentowane trzy wydawnictwa należy zaliczyć bez wątplenia do bardzo udanych. Obie autorki rekapituluje w nich swoje wieloletnie rzetelne badania, co jest gwarancją solidności prezentowanych wniosków. Drobne uwagi krytyczne wysunięte w niniejszej recenzji nie mają większego wpływu na jednoznacznie pozytywną ocenę publikacji. Co więcej, wyczerpująca prezentacja aktualnego stanu wiedzy o zabytkach sakralnych okręgów dyneburskiego, rzeżyckiego i prelskiego, połączona z fachową dokumentacją ich teraźniejszego wyglądu, wzbogacona ponadto pierwszorzędnej jakości i wartości materiałem ilustracyjnym, przyczyniają się do tego, że omawiane prace mają sporą szansę zagościć na trwałe wśród tych publikacji, bez których każdy badacz przeszłości dawnych Inflant Polskich obyć się nie może. Pozostaje mieć nadzieję, że autorki nie każą nam długo czekać na kolejne części serii „Mākslas Pieminekļi Latvijā”, obejmujące pozostałe rejony Łatgalii, i że będą one dorównywać poziomem dotychczasowym.

Paweł A. Jeziorski (Toruń)

